

„Bor István Feleségemmel együtt hitem után vallok”

Névelemek, párrepresentáció és bűnösség kapcsolódási pontjai boszorkányperekben

HAVASI ZSUZSANNA

Eötvös Loránd Tudományegyetem

havasizsuzsi4@gmail.com

Dolgozatom boszorkányperekben vizsgálja házaspár-vádlottak említéseinek névelemeit, mégpedig a párrepresentációval összefüggésben. Megfigyelhető, hogy az alapvetőnek tekinthető, férfi vezette párrepresentáció elmozdulhat, nemcsak perenként, de egy peren belül is változatosságot mutat – egyes esetekben ugyanis a nő vezető szerepével reprezentálódik a pár a periratokban. A nők periratbeli előtérbe kerülésekor pontosabb, saját nevet is mutató névelemeket olvashatunk, ami együtt jár a vélt bűnösség mértékének fokozódásával is.

Kulcsszók: boszorkányperes iratok, említések, asszonynév.

1. Bevezetés. Dolgozatom házaspárok ellen lefolytatott boszorkányperek történeti szociopragmatikai szemléletű, névtani vonatkozású vizsgálata. Elemzésem során a peres anyag említéseit veszem számba és kísérek meg összekapcsolási lehetőséget felvetni az előforduló névelemek és a vádlott házaspárok reprezentációja között.

Jelen dolgozat kiegészítője korábbi vizsgálódásaimnak, illetve azok megállapításaira alapoz. A tanulmány anyagával megegyező gyűjtésből három per komplex elemzését (HAVASI 2018a) és több adat diakronia-központú bemutatását (HAVASI 2018b) korábbi írásaimban bemutattam, így ezúttal kizárólag a névelemekre összpontosítok. Kiindulópontnak tekintem az előző elemzések tükrében, hogy a házaspárok ellen lefolytatott boszorkányperek esetén feltűnő, hogy a vádlottak elkülönítése nem történik meg teljes mértékben. A korabeli jegyző által megalkotott dokumentum nem tisztázza körültekintően, hogy az egyes vallomások melyik vádlott ellen szolgálnak bizonyítékkal, a kérdőpontokra adott vallomások nagyfokú átjárást biztosítanak a nőről és a férfiról alkotott narratívák között, egyes esetekben pedig nem indokolja a korabeli jegyzői vagy a modern szerkesztői munka, hogy miért válik a házaspár mindkét tagja vádlottá, ha csak egyikükhöz kötődik aktív tett.

Szemléletmódom történeti szociopragmatikai, így a nyelvi adatokat a szociokulturális háttérrel, a tágran értelmezett kontextussal összevetve dolgozom fel, valamint következtéseim is ezen tényezőkhöz való visszacsatolására alkalmasak (SÁROSI 2003, 2015). Az elemzések során tehát a párrepresentációt az említések vizsgálata felől közelítem meg, ezt pedig a sugallt bűnösséggel, a tárgyalótermi diskurzusban a személyek előtérbe kerülésével kapcsolom össze, mindennek pedig háttérében, lévén a vádlottak házaspárok, gendervonatkozások húzódnak.

A boszorkányperes dokumentumokra elsősorban nem mint az élőbeszédet tükröző forrásokra (l. PUSZTAI 1999, 2005), hanem mint a jegyző által létrehozott dokumentációs célú, az elhangzottakat és a jogi procedúrát írott formában megörökíteni szándékozó, befogadó számára hozzáférhetővé tevő írásos szövegekre tekintek, amelyekből a tárgyalótermi diskurzus során elhangzottakra többé-kevésbé következtethetünk is.

2. A férfi vezető szerepe a párrepresentációban. Alapvető kérdésként merül fel a középmagyar pereket vizsgálva, hogy mennyiben tekinthetők jogi személyeknek a nők, hiszen a 18. századi fővárosi bíróságon a férj lép fel a feleség helyett akár abortusz kapcsán is (GÉRA 2014: 382). Ilyen eseteket tükröz a periratban, hogy a férfiak vallomásai a férfiak és feleségük együttes vallomásának is megfelelhetnek: „Bor István Feleségemmel együtt hitem Utan

vallom” (Bosz. 2: 462); „Szabo Janos Uram mint feleségestül igaz jo lölki kereszten hitire azt felelte es azt mondta”, ugyanitt a hitelesítésre szolgáló aláíró a férj *Feleségestül*, a nő kézjegye viszont nem került a dokumentumra (Bosz 2: 462).

FERCSIK ERZSÉBET a boszorkányperek címeire jellemző nőnév-formákat megvizsgálva típusokat különít el a rokonságneves megnevezéstől a csak saját névelemet tartalmazó megközelítésig, következtetése szerint uralkodónak az asszonyneves formák bizonyulnak (2003). A hatalmi viszonyokat tekintve az említések számbavételében a férfi vezette párrepresentációk felől indulok ki, ezt tekintem alapvetőnek, hiszen a korban a férj a jogokkal és felelőségekkel felruházott személy, helyzetét a férji hatalom jellemzi (l. pl. BÓNIS 1962: 273).

Elsőként, bár nem a legeggyértelműbb esetként, ide tartozónak tekintem a megnevezés hiányát, ahol implikált alannal találkozunk. Azért sorolom ide ezt az esetet, mert feltételezhetjük, hogy ilyenkor az egyes szám harmadik személyű személyrag a férfira, nem pedig a női vádlottra utal – azonban ez annyira nyilvánvaló a közösség számára, hogy nem szükséges megnevezést kapcsolni hozzá, feltételezhetően azért, mert a tárgyalótermi diskurzusban a jogi személy elsősorban a férfi. A Kovács Szabó György és Bodor Kata ellen indított per irataiban (1735) kilenc esetben találkozhatunk implikált alannal, amelyet az olvasó nem tud azonosítani, csak a lejegyzett vallomások narratíváiból következtethetünk arra, hogy ezek a férfira vonatkoznak (Bosz. 2: 583–586). A tanúvallomások sorának megegyező motívuma, hogy egy férfihoz kapcsolódó aktív tett után a passzív feleségre is kihat a boszorkányként való megítélés. A perben a vádlottak nem tűnnek bűnösnek, mivel a tanúk egymással megegyező vallomásokat adva visszaemlékeznek egy adott cselekedetre, amelytől kezdve a vádlottak boszorkányhíre elterjedt, a hatóság megfogalmazásai is inkább ártatlanságot sugallnak. A periratból arra következtethetünk, hogy a házaspár boszorkányságának csak akkor kezdett el terjedni a híre, amikor a férj megkísérelte behajtani egy őt ért veszteség ellenértékét. A hatóság által megfogalmazottak többes szám második személyűek, a névelem nélküli kérdések, megállapítások a férfira és a nőre is vonatkoznak (pl. *baracsagossan elteké, törvényesen keresnek*; Bosz. 2: 583). Ezzel szemben a tanúk narratíváiban egyes szám harmadik személyű kifejezésekkel őt azonosíthatják (*törvényessen nem kereste* Bosz. 2: 584), az implikált alany hozzá köthető (*keresi, impetálta*; Bosz. 2: 584), amely akár azt is mutathatja, hogy cselekvőként alapvetően a férjet azonosította a beszélőközösség.

A névelemként funkcionáló hiány példája még a Simon János és két nőrokona, felesége és anyósa elleni per (1729) is, amelynek érdekessége, hogy a feleségről – bár vádlott –, semmilyen információt nem tudunk meg, még a nevét sem, csupán rokonságneves említéssel szerepel a per címében és annak egyetlen, rá vonatkozó megjegyzésében. Ez egy hatósági kérdőpont, a tanúknak a per során kellett vallaniuk arról, igaz-e Simonra, hogy „közönséges hérül járt, hogy Boszorkány feleségivel edgyütt” (Bosz. 1: 530). Tehát a perben a nő egyfajta tartozék-szerepbe kerül, aki valószínűleg csupán férjének való alárendeltsége miatt részesül a férfi elleni boszorkányvádban, hiszen a rendelkezésre álló dokumentumokban nincs nyoma annak, hogy a feleség maga is aktív résztvevője lett volna bármilyen boszorkánycselekedetnek. Az egyik vallomás tárgyaként is a férfi boszorkányságát adja meg – feltehetően a jegyző. Ezzel párhuzamos az a tény is, hogy önálló tulajdonnévvel a feleség nincs megnevezve a dokumentumban. A két esetből látható, hogy a megnevezés hiánya a per részleteiben vagy az egészében mutathatja a férj fölérendelt szerepét, azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ez nem csupán nyelvi valósul meg, hanem a tanúvallomásokban rögzített mozzanatok is a férfiakra koncentrálnak.

Másutt a per – bár címében a férfi vezető reprezentációját jeleníti meg –, a későbbiekben a bűnösség vélt vagy valós mértékével, a narratívákban a női szereplő előtérbe kerülésével együtt ingadozik a női szereplő megnevezése, ilyen Szarka Kata és Szabó Mihály pere (1742).

A periratban a vádlottak első megjelenítése, a címként funkcionáló latin felirat (*Michaelis Szabo et consortis ejusdem Catharinae Szarka*; Bosz. 2: 149) a férfi és a női vádlott nevét is közli, feltehetőleg a személyazonosság pontos rögzítését szolgálja (FERCSIK 2003: 118). A hatóság által megfogalmazott általános kérdésekben kétszer fordul elő a *Szabo Mihály, és Felesége* megfogalmazás (Bosz. 2: 149). A női vádlott megnevezésére ez a forma a boszorkányperes iratokban főként akkor jellemző, mikor a narratíva főszereplője a férfi (B. GERGELY 1993: 119). A házaspár előforduló említései alapján tehát a férfi családfői szerepe nem elhanyagolható. A konkrét vádpontok megnevezéseiben a nő személye némiképp előtérbe kerül; négy vádpont szól a bevettnek tekinthető asszonyneves formával megnevezett módon (FERCSIK 2003: 121) *Szabó Mihályné* ellen. Az látszik tehát, hogy az asszony ilyen megnevezése, nem csak családi állapotával történő említése, követi az ellene szóló vádakat, azaz ha a vádak súlyosbodnak, ő lesz a vádpont főszereplője, ezért pontosabb reprezentációra van igény. Vele szemben a férfi szerepe változik, mivel kevésbé tűnik bűnösnek (egy konkrét vádpont szól ellene), a feleség nem az ő személyén keresztül válik már elérhetővé, sőt, mintegy a férj kerül mellékesen a perbe, ezt pedig a lejegyzett narratívák említésein is követhetjük. A vádak megjelenésekor a nő átveszi a férfi központi szerepét, erre utal a „megh irt Szabó Mihályis” megfogalmazás (Bosz. 2: 149), ahol a kötőszó mutathatja, hogy a feleség lett a fő vádlott. Szarka Katát vélt boszorkányságával egyszerre önállósítja a beszélőközösség, illetve a perirat megfogalmazásai, a férje fölött mintegy hatalmat szerez, a narratíva szerint befolyásolja a cselekedeteit is („az Férjét Szabó Mihályt küldött el”; Bosz. 2: 151). Ezzel összhangban a per végére már nem a nőhöz, hanem a férfihoz társul az idézett rokonságneves megnevezés.

3. A nő vezető szerepe a párreprezentációban. Az előző eset átvezetőként szolgál azokhoz a perekhez, ahol a korabeli elvárásoktól eltérően a nő kerül előtérbe a pár tagjai közül.

Linka Mária és Horváth Mihály perében (1750) inkább a nőt ábrázolják bűnösnek a diskurzusokban. Ezzel állhat összhangban, hogy már a perirat tárgymegjelölésében lévő megnevezések is rendhagyónak tekinthetők (vö. FERCSIK 2003): a „Linka Mária, Horváth alias Ontó Mihályné és férje, Horváth alias Ontó Mihály” (Bosz. 1: 280) megnevezés a párt a nő vezető szerepével reprezentálja, hiszen a férfit érzük el a rokonságneves névelemmel, a nő személyéhez kapcsolódva. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy elsősorban a feleség tekintendő boszorkánynak, a férjet csak mellékesen éri a vád. A hatóság ugyanis a per során inkább a nőt ábrázolja bűnösnek, a férfinak egy kérdéssel felajánlják (vö. TÓTH 2001: 31) azt a narratívát, hogy a felesége hatására vett részt a boszorkányságban. Ezzel párhuzamosan a nő önállóságának növelésére megjelenik a szokatlan *mind Urastúl* forma (Bosz. 1: 288, 292) a vallomásokban, noha szerepel a nőt mellékes szereplővé tevő szokványosabb *feleséghestül* alak (Bosz. 1: 296) is.

A boszorkánynak tartott nő megnevezésében előtérbe kerül a saját személye, Pásztor András és Rákosi Marin perében például az említések eltávolodnak a rokonságneves alakoktól, összhangban a nő vélt bűnössége mértékének változásával (MBF. 1: 245–257). A peranyag első három részében tanúvallomások szerepelnek, a férfi és a női vádlott ellen egyaránt szólnak a tanúk, az előbbi ellen leginkább fenyegetéseinek leírásai kerülnek a középpontba. A férfi említései teljes nevével és foglalkozásával történnek, bár esetében ezek elkülönítése kérdéses lehet (pl. *Pásztor András, azon suhafeji pásztor András, ezen Pásztor, csordás Pásztor András*), míg a nő rokonságneves megnevezéssel, a férfi foglalkozásához, illetve vezetéknevéhez társított rokonságnévvel, gyakrabban asszonynévképzővel, valamint keresztnévvel (*suhafeji tehénpásztorné Marin, Marin, Pásztorné, Pásztor András felesége*) szerepel. A per negyedik részében váltás történik a bűnösség mértékének sugallásában; a hatóság szövegeit olvashatjuk, amelyek fő gyanúsítottja a nő, a férfi csupán büntársként

szerepel (pl. *Az ura szintén olyan boszorkány, mint ő*; MBF. 1: 255). Ezzel párhuzamosan a patriarchális reprezentáció nyelvi megjelenései, a nőhöz kapcsolódó rokonságneves és asszonynévképzős formák jelenléte is megszűnik, sőt, egyenesen a férfihoz tartoznak rokonságneves formák: *az Ura Tóth András, az ura, Rákossy Marinnak az ura Pásztor András* megjelölések vonatkoznak a férfira. A nő viszont önálló személyként reprezentálódik, nyelviileg elszakad a férjtől, a per ezen pontján tudjuk meg saját családi nevét is.

A Tóth György és Ilona nevű felesége elleni peranyagban (1619) is (MBF. 2: 351–355) a per lefolyását tekintve bűnősként határozottan a nő tűnik ki a közösség szemében, hiszen a nagyobb peranyagban a férfi mint vádlott csupán a több darabból álló peranyagból az utolsó, IX. peres iratban bukkan fel, előtte a két női szereplő ellen irányul a vizsgálat (MBF. 2: 327–355). A hatóság ugyanakkor egyértelműen olyan párreprezentációt rajzol, amelyben a férj családfői mivoltánál fogva a perrészlet főszereplője – közös gyermekük mint *Thot György fia*, a női vádlott pedig kétszer is a tanúvallomásokban kizárólagos asszonyneves forma helyett rokonságneves említéssel szerepel, noha személyét már jobban ismerik a per résztvevői (MBF. 2: 352). A hatóság leírása a pár gyermekének gyanús cselekedeteiből indul ki, ez is támogathatta a patriarchális párreprezentáció kirajzolódását, amelyet a jegyző perrendre vonatkozó közlései is megerősítenek: „Elsőben is az embőrt úgymint Thot Györgyöt előhívták csak magán, hogy jobban végére mehessenek a dolognak. [...] Ezután hívták be az aszszont is Thot György feleséget” (MBF. 2: 352). Ezzel állítható szembe, hogy a vallomások többségében a *Thot György* és *Thot Györgyné*, a személyek előtérbe helyezése szempontjából az előzőeknél kiegyensúlyozottabb formái szerepelnek. Egyes narratívákban előfordul, hogy a férj személyét a nő személyén keresztül érzük el az *ura* megnevezés alkalmazásával. Ennek oka a perben kétféle. Egyrészt a narratíva elsősorban a nő bűnösségéről, cselekedeteiről számol be, a férfi szerepe csak másodlagos: a nő bort fakaszt „az urának Thot Györgynek”, illetve egy ártó rontás elvégzését „az ura Thot György nem engette” (MBF. 2: 352, 354). Másrészt a boszorkányság olyan hatalmi pozícióként jelenik meg, amely felülírja a családfői szerepet, illetve a nőt helyezi ebbe [„Thot Györgyné az urának szokta gyakorta azt mondani, hogy míg ő él, úgymint Thot Györgyné, addig az ura semmi szegénységtől ne félne” (MBF. 2: 352)].

4. Összegzés. Az elemzett perek összefüggései, tendenciái azt mutatják, hogy a nő vélt bűnösségének mértéke összefüggésben állhat saját személyneves megnevezéseivel. Természetesen a jelenség kulcsa lehet, hogy a hangsúlyosabban, erőteljesebben vádolt személyről több szó esik, így szükség van pontosabb megnevezésére – azonban ezzel nem kerülhető meg az a megállapítás, hogy a nők reprezentációja a vizsgált esetekben akkor távolodik el a férjüktől, amikor hatalminak tekinthető pozícióra tesznek szert.

Források

MBF. = *A magyarországi boszorkányság forrásai* 1–4. Szerk. BESSENYEI JÓZSEF etc. Balassi Kiadó, Budapest, 1997–2005.

Bosz. = *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768.* 1–3. Közreadja: SCHRAM FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970/1983.

Hivatkozott irodalom

B. GERGELY PIROSKA 1993. Az erdélyi asszonyok régi megnevezéseiről. *Névtani Értesítő* 15: 118–125.

BÓNIS GYÖRGY 1962. *Buda és Pest bírószági gyakorlata a török kiűzése után 1686–1708.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

- FERCSIK ERZSÉBET 2003. A nők hivatalos megnevezése a XVII–XVIII. századi boszorkányperek okirataiban, vagyis az ördöghi inczelkedesbül büös, bajos eördöngös aszszonyok neveirül. *Névtani Értesítő* 25: 115–122.
- GÉRA ELEONÓRA 2014. *Kőhalomból (fő)város. Buda város hétköznapijai a 18. század elején.* L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- HAVASI ZSUZSANNA 2018a. A házaspárok elleni boszorkányperekben kirajzolódó csomópontok. Háttértenyezők és nyelvi tünetek találkozása történeti szociopragmatikai megközelítésben. In: BALLAGÓ JÚLIA – HAVASI ZSUZSANNA szerk., *Találkozások.* ELTE Eötvös József Collegium, Budapest. 201–218.
- HAVASI ZSUZSANNA 2018b. Olvasói elvárások és nyelvi adatok ütközése történeti szövegek elemzésekor. Felvetések Grice maximáinak alkalmazásához – diakrón szempontból. *Magyar Nyelv* 114: 428–446.
- PUSZTAI FERENC 1999. Beszélt nyelv a középmagyarban. *Névtani értesítő* 21: 380–387.
- PUSZTAI FERENC 2005. Nyelvhasználati minősítések a középmagyar beszélt nyelvben. *Magyar Nyelv* 101: 332–334.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv* 99: 434 – 448.
- SÁROSI ZSÓFIA 2015. Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben. *Magyar Nyelv* 111: 129–146.
- TÓTH G. PÉTER 2001. „Mit tud, látott, avagy hallott azon tanú?” Tanúvallomások és malefícium-narratívok a magyarországi boszorkányperekben. In: Pócs Éva szerk., *Demonológia és boszorkányság Európában.* L'Harmattan – PTE Néprajz Tanszék, Budapest. 199–225.